

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

В. М. Мороз*

ОСВІТА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЯКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Наприкінці ХХ століття людство вступило в якісно нову стадію свого розвитку. Розпочалася так звана постіндустріальна епоха, коли на перший план виходять інформація, знання та технологія. Саме вони стають основною продуктивною силою, формують економічну міць і конкурентоспроможність держави, визначають перспективи та місце нації в глобалізованому світі¹. За цих умов значно зростає роль творчої праці, відбувається підвищення частки творчих і особистісних елементів у трудових процесах, що обумовлює розширення кола здібностей, знань і навичок, які працівники використовують у процесі праці. Сьогодні час висуває нові вимоги не лише до професійних навичок, але й до особистісних характеристик працівника, у результаті чого межа між людським та трудовим потенціалом поступово втрачає своє минуле значення. Вище наведене свідчить про зростання питомої ваги якісних параметрів у загальній характеристиці трудового потенціалу країни. Одним з показників, що характеризує якість робочої сили, є рівень її освіти. Рівень освіти людини визначає її соціальне самопочуття, світосприйняття, спроможність повноцінно реалізувати свій потенціал у індивідуальній та суспільній діяльності, є індикатором соціально-економічного розвитку країни. В цьому контексті питання формування та використання якісних характеристик людського потенціалу набувають важливого значення.

Питання освітянського спрямування у контексті розвитку трудового потенціалу країни знайшли своє відображення в окремих роботах, спрямованих у межах соціології освіти. Теоретико-методологічною основою для сучасних досліджень за відповідним напрямом стали роботи американських соціологів Л. Уорда та Дж. Д'юї, французького соціолога Е. Дюркгейма, німецьких учених М. Вебера та К. Маннгейма, з ім'ям яких пов'язують становлення соціології освіти як самостійної галузі. Російські соціологи: Г. Зборовський, Л. Коган, М. Руткевич, В. Шубкін, Ф. Філіппов досліджували роль системи освіти як фактора зміни соціальної структури суспільства і важливого каналу соціальної мобільності, інтерактивності та пропозиційності. Становлення та розвиток освітньої проблематики відбувалися в межах наукових інтересів відомих українських дослідників – В. Астахової, М. Лукашевича, М. Головатого, І. Гавриленка, І. Бичка, І. Зязюна.

У роботах З. Варналія, А. Мокія, О. Новикової розглянуто методологічні та методичні основи визначення та оцінки трудового потенціалу, оцінки якісних характеристик його розвитку, умов формування, функціонування та напрямів збереження. Проблеми людського

© Мороз В. М., 2009

* доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", кандидат наук з державного управління

¹ Ющенко В. Освіта як державний пріоритет // Урядовий кур'єр: Газета Центральних органів виконавчої влади України. - 2008. - № 184 (3 жовт). - С. 4-5.

капіталу і людського потенціалу досліджували Д. Богиня, О. Грیشнова, М. Долішній, Г. Задорожний, І. Каленюк, В. Куценко, Е. Лібанова, С. Тютюнникова та ін.

Проте останнім часом можна спостерігати зменшення кількості публікацій, метою дослідження яких є якісні характеристики трудового потенціалу. Поза увагою науковців залишаються питання щодо наявності зв'язків між рівнем розвитку людського потенціалу країни з рівнем розвитку суспільно-ринкових відносин у межах її економічного простору.

Стан трудового потенціалу визначається за допомогою оцінки кількісного і якісного рівня трудового потенціалу. Кількісні та якісні характеристики трудового потенціалу визначають широким та специфічним комплексом показників, обґрунтованих з точки зору повноти і рівня доступності. Система індикаторів об'єднує показники трьох рівнів: одиничні, комплексні та інтегральні². Об'єктом нашої уваги є рівень комплексних показників (стан здоров'я населення, кількісний стан трудового потенціалу, рівень освіченості населення) як такий, що об'єднує одиничні показники у відповідні групи. Предметом дослідження обрано зв'язки системи освіти з системою трудового потенціалу в контексті опрацювання дієвого механізму державного управління щодо розвитку та ефективного використання наявних резервів суспільно-економічного розвитку країни.

З'ясувати зміст системи освіти як фактора впливу на формування якісних характеристик системи трудового потенціалу та дослідити наявність взаємозв'язку між зазначеними категоріями.

На переконання Д. Богині, серед головних компонентів, що характеризують трудовий потенціал є: здоров'я, освіта, професіоналізм, моральність, мотивованість, вміння працювати в колективі, творчий потенціал, активність, організованість, ресурси робочого часу та ін³. Отже, формування трудового потенціалу відбувається під впливом чисельних факторів. Визначальне становище серед вищенаведених, на нашу думку, займає стан здоров'я та освіта, як такі, що є первинними по відношенню до інших якісних складових трудового потенціалу країни. Наприклад, вміння працювати в колективі, творчий потенціал, активність, організованість тощо залежать від рівня та якості отриманої освіти. З огляду на предмет нашої уваги, вважаємо за доцільне розглянути основні підходи до тлумачення освіти як дефініції.

Це поняття багатоаспектне, що обумовлює складність його визначення. Відсутність інтегрального поняття примушує дослідників постійно виділяти лише окремі його аспекти. Це породжує роздвоєння дефініційного порядку, тягне за собою заміну одного поняття іншим, робить нечітким операційний апарат для дослідження освіти. Наприклад, К. М. Хоруженко визначає освіту як соціальний інститут, "за допомогою якого здійснюється передача культур, спадщини (професійних знань та умінь, моральних цінностей та ін.) від одного покоління до іншого, а також соціалізація індивіда і підготовка його до оволодіння різними соціальними ролями"⁴. У свою чергу, М. С. Конох звертає увагу, що освіта є не лише спеціалізованою діяльністю, а й соціальним інститутом, який як й кожна соціальна інституція, характеризується економічно-фінансовою, політичною та світоглядною багато вимірністю⁵. Розкриття такої багато вимірності можна знайти у визначенні З. І. Тюмасевої, яка розглядає освіту як комплексне педагогічне явище, "яке інтегрує в собі навчання, виховання і цілеспрямований розвиток людини як особистості"⁶. Цілком слушним доповненням до вище наведеного визначення є розкриття змісту такого цілеспрямованого розвитку, яке було опрацьоване Л. М. Панченко та В. О. Гальперіною у контексті аналізу складових цього педагогічного явища. На думку науковців, освіта як соціальний інститут має безліч характеристик та включає:

- "принципи (концепції, парадигми, моделі та ін.); засоби (величезна мережа закладів);

- методи (найрізноманітніші операційні дії для досягнення максимального результату мінімальними зусиллями);

² Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : Монографія / (Варналії З., Мокій А. І., Новикова О. Ф. та ін.); за ред. З. Варналії. - К.: Знання України, 2005. - 500 с.

³ Богиня Д. П. Основи економіки праці: Навчальний посібник / Д. П. Богиня, О. А. Грیشнова. - К.: Знання-Прес, 2001. - 313 с.

⁴ Хоруженко К. М. Культурологія. Енциклопедический словарь / К. М. Хоруженко. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - С. 348.

⁵ Конох М. С. Проблеми освіти в контексті соціально-філософського аналізу: Автореф. дис. д-ра філософ. наук: Спец. 09.00.03 "Історія філософії". - К., 2003. - С. 3.

⁶ Тюмасева З. И. Словарь-справочник современного общего образования: акмеологические, валеологические и экологические тайны. - СПб.: Питер, 2004. - С. 115.

- процес (реальний перебіг отримання сутнісної частини освіти, організація якого повинна враховувати нововідкриті закони діяльності людського мозку сучасні характеристики того емоційно-інформаційного поля, в якому зростають підрастаючі покоління);

- результати - усе те, що необхідно засвоїти, виходячи зі стін навчального закладу, і використовувати в практичній діяльності”⁷.

Т. В. Андрущенко розуміє під освітою “суспільний процес (діяльність, інституція) розвитку і саморозвитку особистості, пов’язаний з оволодінням соціально значущим досвідом, втіленим у знаннях, вміннях, навичках творчої діяльності, чуттєво-ціннісних формах духовно-практичного освоєння світу. У філософському вимірі “освіта” є процесом суб’єкт-суб’єктної взаємодії учителя (педагога) і учня (студента), спрямованої на передачу (засвоєння) знань, формування вмінь і навичок, виховання культури мислення і почуття, здатності до самонавчання і самостійної життєтворчої діяльності”⁸. Цікавою є думка Н. П. Пищулина, який розглядає освіту більш у філософському аспекті та характеризує її як всезагальну онтологічну форму розвитку яка діалектично поєднується з індивідуальною та суспільною формами⁹. Таке трактування сутності освіти певним чином кореспондується з підходом, що розглядає освіту як одну з сфер духовного виробництва, а саме окремо від суспільства. Освіта існує ззовні по відношенню до людини. Вона активно впливає на індивіда, але при цьому не враховується наявність чи відсутність початкового, вихідного бажання випробувати це діяння. Освіта виступає як самостійний фактор, що існує незалежно від людини, але сама людина є залежною від освіти істотою. На противагу цим поглядам А. Маслоу вводить поняття “внутрішньої освіти”, розкриваючи його як процес і результат отримання індивідом власної ідентичності, щоб бути, по-перше, людською істотою взагалі, а по-друге конкретною людською істотою¹⁰.

Логічним доповненням до розкриття змісту освіти як дефініції можна вважати тлумачення А. В. Євтодюк яка визначила освіту як “один із найяскравіших і найзагадковіших загальноцивілізаційних феноменів. Із часу свого виникнення і до сьогодні, вона - відкрита, нелінійна й динамічна соціокультурна система, що постійно розвивається. Кожна історична епоха, кожен етап людської цивілізації відбивається в освіті, немов у гігантському дзеркалі”¹¹. І. Степаненко наголосила, що саме освіта є тим самим “полем, де перетинаються педагогіка, етика і політика, взаємодіють різні соціальні інститути у здійсненні освітнього процесу, виявляється внутрішня єдність індивіда і суспільства”¹².

Розумінню змісту освіти як категорії сприяє визначення її ролі та місця у системі суспільно-державних відносин. Так у ст. 4 Закону України “Про освіту”¹³ наголошується, що Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896, визначила місце системи освіти як основи для відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Президент України В. Ющенко у виступі з нагоди Дня працівника освіти наголосив, що саме освіта та наука є основою і водночас головною рушійною силою прогресу¹⁴. Цікавим з огляду на з’ясування місця та ролі освіти серед інших якісних характеристик трудового потенціалу країни є наголос Президента на існуванні залежності між рівнем життя громадян, соціальною стабільністю та розвитком освіти – “Якщо нам вдасться зробити розвиток освіти нашим реальним пріоритетом, ми зможемо вирішити решту життєво важливих завдань,

⁷ Панченко Л. М., Гальперіна В. О. Проблема управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз) // Вища освіта України - Додаток 3 (т. 3). - 2006. - С. 202.

⁸ Андрущенко Т. В. Соціокультурний вимір освіти // Вища освіта України. - 2004. - № 4 (14), додаток. - С. 47.

⁹ Пищулин Н. П. Образование как философская проблема // Философские науки. - 2005. - № 1. - С. 19.

¹⁰ Хомутиновичова Н. Н. Ідеї милосердя і толерантної педагогіки Абрахама Маслоу // Педагогіка толерантності. - 1998. - № 3-4. - С. 97-100.

¹¹ Євтодюк А. В. Болонський атрактор сучасної освіти // Вища освіта України. - 2005. - № 3, додаток. - С. 48.

¹² Степаненко І. Життєва компетентність як стратегічний обрій освітнього поля у синергетичній перспективі // Вища освіта України. - 2003. - № 4, додаток. - С. 7.

¹³ Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. // ВВР УРСР. - 1991. - № 34. - Ст. 451.

¹⁴ Ющенко В. Освіта як державний пріоритет // Урядовий кур’єр: Газета Центральних органів виконавчої влади України. - 2008. - № 184 (3 жовт). - С. 4-5.

забезпечити добробут народу й соціальну стабільність, належну роль України в політичному, економічному й духовному житті світу, одним словом – ми зможемо забезпечити своє майбутнє”. Тобто саме освіта (знання як її продукт) є джерелом розвитку країни.

Такий підхід є цілком слушним з огляду на концепції постіндустріального, інформаційного та технотронного суспільства у межах соціально індустріальної доктрини. Вищенаведені підходи розглядають еволюцію людства через призму прогресу знання. Саме знання як результат освіти сьогодні відіграє вирішальну роль у розвитку постіндустріальної економіки. Учений-натураліст В. Вернадський ще на початку минулого століття підійшов до усвідомлення феномена інформаційно-енергетичного поля людства або ноосфери (від латинського “*ноос*” — розум). В. Вернадський наполягав на наявності несвідомої роботи, що відбувається у народних масах, завдяки якій виробляється щось нове, щось таке, для чого варто жити і що приведе до невідомих, незвіданих результатів. Сила ідеї, на переконання вченого, саме в тому, що навіть коли ті, хто першими взявся за її реалізацію, покинуть її чи будуть виснажені продовжувати роботу, вона зароджується без їхнього відома в інших людях та набуде подальшого розвитку, збагатиться та зміниться. Учений сформулював роль людського інтелекту як продуктивної сили глобального масштабу та пов’язав подальший розвиток людства з наукою, інтелектом і гуманізмом¹⁵. Ідея, що може змінювати, може народжуватися лише на підставі знання. Знання як один з критеріїв виміру трудового потенціалу країни знаходить своє безпосереднє відображення у рівні технологічного-інноваційного забезпечення виробництва та наданні послуг. Крім того, знання є критерієм рівня життя населення, тобто його рівень обумовлює добробут суспільства. Знання продукують інновації, що займають гідне місце у підвищенні рівня конкурентоспроможності країни. Саме знання виступає основним фактором виробництва у контексті сучасної парадигми соціально-інституціонального напрямку. Так, до традиційних факторів виробництва (земля, робоча сила, капітал) представники соціально-інституціональної школи додають знання як основний каталізатор зростання продуктивності праці.

Але слід зауважити до недоцільності ототожнення освіти та знання, хоча між наведеними категоріями існує певна діалектична єдність. У науковій літературі освіта часто ототожнюється з процесом передавання готового знання, із пізнанням, а також з процесом навчання. Освіта визначається або як процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок, чи як сукупність знань і пов’язаних з ними умінь і навичок, необхідних для практичної діяльності, або як навчання. Це педагогічне осмислення суті освіти. Такий підхід є необхідним і доцільним, проте він явно недостатній, оскільки розкриває лише одну з сторін явища, яке ми розглядаємо, але не його сутність. Наведене розуміння освіти на практиці здатне викликати помилки в осмисленні зв’язків освіти з цивілізацією, в розкритті особливостей її сучасного функціонування і визначення перспектив розвитку.

Освіта в наведеній трактовці розуміється як деякий обсяг знань і спосіб його передавання. Але ж навчання - це не є освіта. До того ж навчання в сучасному розумінні не можна зводити до передавання готового знання. Звідси - нерозуміння процесу творчого опанування знаннями та створення нового знання тим, хто перебуває в освітньому просторі.

Отже, освіта розглядається переважно як специфічний вид діяльності та одночасно як соціальна інституція, яка у сучасних реаліях України має вирішувати “двоєдине завдання:

- по-перше, виховувати всебічно розвинену особистість з високим рівнем інтелекту й духовності, з сучасним інноваційним типом мислення і здатністю постійно самовдосконалюватися;

- по-друге, виховувати свідомого українського громадянина-патріота з широким європейським кругозором і відкритістю до світу”¹⁶.

Розкриття змісту системи освіти подано у статті 28 Закону України “Про освіту”. На переконання законодавців система освіти складається із навчальних закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Разом з тим аналіз змісту другого розділу Закону України “Про освіту” дає можливість більш широко розкрити склад основних елементів системи освіти. Структуру системи освіти подано на рис. 1.

¹⁵ Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. - М.: Наука, 1988. - 520 с.

¹⁶ Ющенко В. Освіта як державний пріоритет // Урядовий кур’єр: Газета Центральних органів виконавчої влади України. - 2008. - № 184 (3 жовт). - С. 4-5.

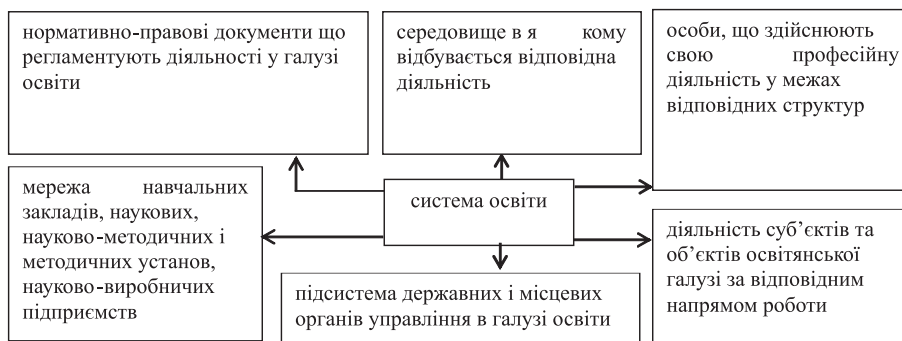

Рис. 1. Система освіти

Але й таке розкриття змісту освіти не є повним з огляду на залишення поза увагою множини існуючих зв'язків між системою освіти та суспільно-економічною системою. Разом з тим, спрощене відображення системи освіти полегшує встановлення зв'язків між нею та системою трудового потенціалу.

Відповідно до попередньо проведених нами досліджень до елементів системи трудового потенціалу країни у спрощеному вигляді входять людські ресурси, їх трудові можливості (наявні та можливі у перспективі) та середовище в якому відбувається (може відбуватися) трудова діяльність. Тому, під системою трудового потенціалу країни слід розуміти структуровану множену людських ресурсів, їх трудові можливості та середовище в якому відбувається трудова діяльність, які організовані процесом системогінезису в єдине ціле та здійснюють своє формування і розвиток під впливом економічної, політичної, духовної, соціальної, біологічної та геополітичної сфер суспільства¹⁷. Система трудового потенціалу у спрощеному вигляді подано на рис. 2.

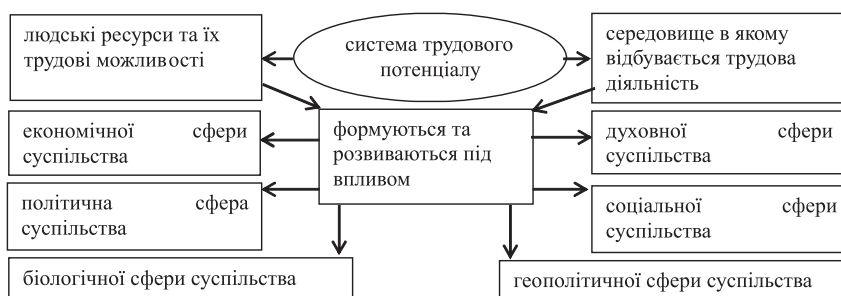

Рис. 2. Система трудового потенціалу

Порівнюючи систему освіти з системою трудового потенціалу за своїм змістом та структурою, можемо констатувати наступне:

По-перше. Взаємодія між обома системами відбувається через людину, її діяльність та середовище, в якому відбувається така діяльність.

По-друге. Трудовий потенціал, як і освіта, знаходиться в окремій своїй частині поза можливостями визначального впливу держави. Це пов'язано з внутрішнім світом особистості, яка має власні уявлення щодо необхідності набуття знань, їх реалізації та реалізації власного трудового потенціалу. Тому держава має скоріше регуляторний вплив на відповідні сфери. Створення державою умов, що мотивують особистість для набуття певного рівня освіти, накопичення знань та реалізації власного трудового потенціалу лише утворюють середовище для подальшої матеріалізації наявних можливостей.

¹⁷ Мороз В. М. Система трудового потенціалу країни: теоретичні основи формування дефініції // Економіка та держава. - 2009. - № 2. - С. 78-84.

По-третє. Сфери, що здійснюють безпосередній вплив на формування та реалізацію трудового потенціалу (економічна, політична, духовна, соціальна, біологічна та геополітична) перебувають у прямій залежності від сфери освіти, яка у свою чергу певним чином залежить й від можливостей особистості (її потенціалу).

По-четверте. Взаємодія системи освіти та системи трудового потенціалу відбувається як у площині онтологічної форми розвитку (окремо від суспільства), так й у площині індивідуальної та суспільної форм, які є діалектично поєднаними. Саме через суспільну форму держава повинна впливати на формування та функціонування відповідних систем. Формою такого впливу має бути державне управління, яке повинно за будь яких обставин забезпечити виконання функцій, покладених на державу. Індивідуальна форма, на відміну від суспільної, потребує впливу держави лише у формі регулювання, як такої, що лише коригує окремі суспільні процеси, свідомість, поведінку та діяльність особи.

По-п'яте. Державно-управлінські відносини є продуктом взаємодії освітньої системи та системи трудового потенціалу, що обумовлює причинно-наслідковий стан між результатом державного управління та рівнем розвитку систем трудового потенціалу та освіти.

По-шосте. Система освіти та система трудового потенціалу перебувають у постійному континуумі та взаємодії. Управлінський вплив на одну з них з боку суб'єкта управління обумовлює зміну в іншій.

Слід наголосити, що у межах цієї статті залишилися поза увагою питання, що пов'язані з залежністю трудового потенціалу від рівня та якості освіти. Отже, у контексті порушеного питання саме ці напрями дослідження вважаємо за перспективні. Разом із тим потребують на увагу науковців питання щодо аналізу соціально-економічних та соціально-психологічних чинників, що обумовлюють набуття особистістю відповідного рівня освіти та реалізацію наявного трудового потенціалу.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою економічної теорії та фінансів
Харківського регіонального інституту Національної академії державного управління
при Президентіві України (протокол № 7 від 15 січня 2000 року)*

